

Luleå Tekniska Universitet
Institutionen för språk och litteratur
KSP424, Litterär och språklig fördjupning, 10 p.
VT 2004

STENKAKOR – Ett skällsord som blev ett allmänt begrepp.

En ameliorativ förändring i svenskan.

Ett tecken på att vi har ett levande språk är att våra ord ständigt får nya betydelser. En vanlig sorts förändring är den känslomässiga, eller emotiva förändringen. En slags emotiv förändring är när i grunden positiva eller neutrala uttryck får en negativ klang och byts ut mot nya neutrala eller positiva uttryck. Efter hand uppfattas även dessa som negativa och måste bytas ut, och så fortsätter det på det sättet. Det slaget av emotiv förändring är mycket vanlig, men motsatsen där ett negativt ord efter hand får en neutral eller positiv klang, är desto ovanligare.

Ett exempel på ett negativt begrepp som efter hand blir positivt eller neutralt är begreppet ”stenkakor” – ett uttryck som de flesta sällan reflekterar kring. Däremot är det så att de som är intresserade av gamla gramfonoskivor från förra halvan av 1900-talet ofta reagerar mycket negativt till ordet ”stenkakor”, och väljer oftast att kalla dem för ”78-varvare”. De ser uttrycket ”stenkakor” som ett skällsord, och vill inte använda skällsord för att benämna saker de finner intressanta och stimulerande. Begreppet ”stenkakor” medför med andra ord problem för dem. Orsaken till problemet kan sökas i begreppets ursprung, samt det faktum att det har förvandlats till det allmänt använda begreppet, i stället för ”78-varvare”.

Detta arbete kommer att behandla den ovan beskrivna typen av semantisk förändring, begreppet ”stenkakor” som är ett exempel på det och begreppets ursprung. Sedan görs en mindre undersökning av litteratur av olika slag, om det är ordet ”stenkakor” eller det semantiskt riktiga ”78-varvare” som används. En liten jämförelse vilket av begreppen som används på Internet kommer också att presenteras. Den slutliga sammanfattningen kommer att utöver ett kort sammandrag också kort fundera kring huruvida nya begrepp, som spelar samma attitydmässiga roll, kommer att dyka upp i framtiden.

När ett ords betydelse förändras från positiv till negativ eller vice versa, kallas det att ordet genomgår en emotiv förändring. Det rör sig om förändringar som avspeglar språk användarnas ändrade emotiva attityd till referenten (saken som åsyftas). Även om en sådan förändring sker så är ordet fortfarande möjligt att bruka för att symbolisera samma referent som tidigare. Om man vill hårdra en aning så kan man skilja mellan två sorters emotiva förändringar, nämligen den pejorativa och den ameliorativa. Pejorativ förändring innebär att man avser att uttrycka en negativ attityd till referenterna, fast de ursprungligen har varit neutrala uttryck. Språk användarna har försökt dölja sin negativa attityd till referenterna genom att byta ut de negativa uttrycken mot neutrala eller positiva – s.k. eufemismer. Så småningom har dock den negativa attityden till referenten smittats av på det nya ursprungligen neutrala uttrycket så att det också blir negativt. Så byts även detta ut mot en eufemism, och så fortsätter det på samma sätt i evighet. Detta språkliga evighetsmaskinsfenomen kan kort beskrivas på så sätt att:

”mängden av pejorativa förändringar avspeglar en rå verklighet som eufemismer i språket inte kan dölja i längden” (Sjöström 2001, s. 147). Det vimlar av pejorativa förändringar i det svenska språket, men ett bra exempel är hur ordet ”städerska” genom några eufemistiska omskrivningar blivit ordet ”hygientekniker”.

Ameliorativ förändring innebär i sin tur att uttrycket ursprungligen hade en negativ klang, men att den efter hand har tonat bort för att uttrycket så småningom skall komma att uppfattas som neutralt eller till och med positivt. Denna typ av förändring är betydligt ovanligare än den pejorativa och det finns få exempel att ta upp. Ett uttryck som kan sägas ha genomgått en ameliorativ förändring är det grekiska uttrycket ”Demokrati”. Det ordet uppfattades ursprungligen negativt för att idag ha en positiv betydelse, och orsaken till den ursprungligt negativa inställningen till ordet kan sökas i dess betydelse: ”Det faktum att det betydde ’folkstyre’ uppfattades i vissa kretsar ungefär lika negativt som ’kommunism’” (Sjöström 2001, s. 146). Ett annat exempel på ameliorativ förändring hittas i det engelska ordet ”success”, som kommer från det latinska verbet ”succedere”, ’följa’ som efter nominaliseringen får den semantiska betydelsen ’följd’, ’resultat’. Så småningom fick ordet den mer specialiserade betydelsen ’gynnsamt resultat’, och idag har ordet än ännu mer positiv betydelse (Sjöström 2001).

Uttrycket ”stenkaka” är ett av ytterst få exempel på ameliorativ emotiv förändring i det svenska språket, fast betydelseförändringen har skett betydligt snabbare än vad som var fallet med uttrycket ”demokrati”. Det är inte så svårt att förstå varför den ursprungligt negativa klangen i ordet ”demokrati” har försvunnit, eftersom västvärlden trots allt mer eller mindre styrs efter demokratiska regler. Samtidigt så känner de flesta människor som använder ordet ”demokrati” inte till dess ursprungliga negativa betydelse. Den ameliorativa förändringen hos ordet ”stenkaka” har liknande orsaker, eftersom begreppets ursprung inte är känt bland de som använder ordet. De som känner till ordets ursprung undviker oftast att använda det. Begreppet ”78-varvare” är det begrepp som används bland kännare, samlare och diskografer, trots att det har sina svagheter. För det första är uttrycket lika lite samtida som ”stenkakor”, och för det andra så var inte 78 varv/minut en fastslagen norm förrän i slutet på 1920-talet. Ordet ”stenkakor” undviks helt och hållet i diskografier och baksidestexter på fonogram med återutgivningar med 78-varvsinspelningar. Det är endast i ett förord av Uno Myggen Ericson till en diskografi som begreppet stenkakor används, och då endast i en parentes med tydligt avståndstagande syfte: ”Kan inte alla vi som älskar gamla sköra skivor låta bli att kalla dem stenkakor, detta förfärliga ord som jagvetintevem uppfann i samband med en skivinventering en gång!” (Liliedahl 1987, s. VII).

Det är svårt att fastställa uttrycks ursprung, och det särskilt när de är av ett mer vardagligt slag. Uttrycket ”stenkaka” uppstod med största säkerhet under den senare hälften av 1950-talet, som en nedvärderande benämning på omoderna skivor. Skivor av vinylplast började tillverkas redan 1950 i Sverige, men det skulle dröja fram till ca 1956-57 innan deras försäljning översteg 78-varvarnas. När genombrottet kom för vinylskivorna slog de ut 78-varvarna mycket snabbt, och 1958 producerades de sista (med några få undantag) 78-varvarna i Sverige. När en ny form av teknisk företeelse tar över efter en gammal så är det mycket vanligt att nedlåtande attityder formas gentemot den gamla tekniken. Det var ur sådana negativa attityder som det vardagliga uttrycket stenkaka formades. Det är okänt vem som lanserade det, men enligt en källa (Ericson, 1993) kan det ha varit Ulf Peder Olrog, vid den tiden anställd på Sveriges Radio, som lär ha myntat uttrycket i samband med en skivinventering i Sveriges Radios grammofonarkiv. Första gången som uttrycket dök upp i skriftlig form var 1962 i tidningen Röster i Radio TV (SAOL 30, s. 11504): ”Stenkakor – 78-varvs grammofonskivor – är ’camp’.” Användningen av det idag aldrig använda uttrycket ”camp”, d.v.s. något gammalmodigt (Collinder 1983), gör att citatet ger en vink om den negativa attityden till ordet stenkakor.

Ordet ”stenkakor” har funnits länge även om den i dag kända semantiska betydelsen uppkom i slutet av 1950-talet eller början av 1960-talet. 1953, när 78-varvaren ännu inte var hotad av vinylskivan så användes uttrycket ”stenkakor” för att beskriva en slags ”jästa plättar” (Svensk Uppslagsbok 27), och det kan tänkas att maträttens beskaffenhet har associerat till att använda uttrycket för att beskriva 78-varvare. Den äldre kulinariska betydelsen är idag tämligen okänd, och omnämns sällan i lexikon.

Olika lexikon av senare dato beskriver ordet stenkakor med olika attityd, och den stora skillnaden är att de olika starkt betonar att ordet är vardagligt eller inte helt korrekt. Första exemplet är Uno Myggan Ericsons Nöjeslexikon som bestämt hänvisar till ordet ”78-varvare” när man söker på ordet stenkakor: ”78-varvare är den riktiga benämningen för gamla sortens grammofonskivor, alltså skivor som – med få undantag – snurrade med 78 varv per minut. Samlare använder uteslutande beteckningen 78-varvare och ryser när någon kallar skivorna för stenkakor” (Ericson, 1993, s. 100). Nationalencyklopedin beskriver ordet ”stenkakor” riktigt ingående med en korrekt beskrivning av materialet: ”Stenkaka, 78-varvare, äldre typ av grammofonskiva, gängse från omkring sekelskiftet, med en rotationshastighet på ca 78 varv/min och tillverkad av schellack med fyllning av stenmjöl” (NE 17, s. 233). Det finns också uppgifter om när benämningen uppstod och i vilket sammanhang. Beskrivningen tar

inte direkt ställning för eller emot begreppet på annat sätt än att det mer lexikaliskt riktiga uttrycket ”78-varvare” också nämns. Det nämns dock som om det vore en jämställd synonym och inte som om det vore mer korrekt. Svenska Akademiens Ordlista kommer lite oväntat med en tämligen kortfattad och inte särskilt precis beskrivning: ”Stenkaka (vard.) grammofonskiva i (lätt krossbart) material av ä. slag o. avsedd för avspelning med hastigheten 78 varv/minut” (SAOL 30, s. 11504). Här markeras dock att uttrycket är vardagligt, men uttrycket ”78-varvare” nämns inte alls.

När man söker efter tidningsartiklar och artiklar på Internet, så blir problemet att det utöver diskografiska verk och artiklar av s.k. kännare, så finns det inte så mycket skrivet på senare år. I två artiklar, ”ELP – Laserskivspelaren” (H&M 3/2000) och ”Bort Med Bruset!” (H&M 10/2001) omnämns åtminstone den gamla tekniken. I den förstnämnda artikeln, som handlar om en anläggning som spelar av vinylskivor och 78-varvare med hjälp av en laserstråle, används huvudsakligen uttrycket ”78or”, vilket måste ses som en förkortning av ”78-varvare”, fyra gånger. Uttrycket ”stenkakor” omnämns i olika varianter åtta gånger, men det är helt tydligt att valet mellan uttrycken är arbiträrt eftersom de används som synonymer. Det förekommer till och med meningar där bägge uttrycken finns med. I den andra artikeln som handlar om ett datorprogram för ljudredigering, används ”78-varvare” eller ”78or” elva gånger, men ”stenkakor” används inte alls.

Vad Internet beträffar, så kan man inte säga att det i Sverige skrivs och publiceras särskilt mycket om äldre grammofonskivor och följaktligen så förekommer oftast uttrycken på hemsidor med annonser eller försäljningslistor. Den populära webbsidan Tradera, där människor köper och säljer alla möjliga varor använder uttrycket ”stenkakor” som rubrik till den avdelning där 78-varvare säljes. Ett annat tecken på att uttrycket ”stenkakor” är det som i allmänhet används, ser man om man på sökmotorn Google söker på uttrycken ”stenkakor” och ”78-varvare”. Då får man resultatet att ”78-varvare” ger drygt 500 träffar och att ”stenkakor” ger drygt 2300 träffar. Det är helt uppenbart att ”stenkakor” är det uttryck som används mest för att beskriva grammofonskivor från förra hälften av 1900-talet.

Orsaken till varför neutrala ord med åren blir negativa (s.k. pejorativa förändringar), är inte så svår att förstå, eftersom vi ständigt försöker mjuka upp språket med eufemismer. Att eufemismerna sedan måste bytas ut mot nya är inte heller svårt att förstå, eftersom den hemliga negativa attityden till referenten ligger kvar oavsett vad man kallar den. Orsaken till de ameliorativa förändringarna i språket är inte lika lätt att definiera, men har med samhällets utveckling att göra. Ordet ”Demokrati” har blivit positivt för att världen har blivit mer

demokratisk och att medborgarna inte är medvetna om den ursprungliga negativa betydelsen. ”Stenkakor” i sin tur har blivit ett åtminstone neutralt begrepp, eftersom det endast är de som är medvetna om den negativa klang som omger ordet, som medvetet undviker det.

Det är fastslaget att ordet ”stenkaka” har sitt ursprung som ett nedlåtande skällsord, framtaget för att ställa den nya tekniken (vinylskivan) i så ljus dager som möjligt. Det är inte förvånande att det väcker irritation bland dem när de är tvungna att ta till ett ord som de tycker illa om för att beskriva något som de tycker bra om när de talar med utomstående. Det är inte heller förvånande att de föredrar uttrycket ”78-varvare”, trots att även detta uttryck har sina svagheter, bl.a. att det är ett uttryck som är lika lite samtida som stenkaka, och att inte alla 78-varvare är inspelade med hastigheten 78 varv i minuten. Men när man studerar vilket av begreppen som används i artiklar i tidningar och vilket av begreppen som används på Internet, så är det alltmer uppenbart att ”stenkakor” nästan helt och hållet har förvandlats till det allmänt använda begreppet. I lexikonerna så varierar inställningen till ordet ”stenkakor”. Myggans Nöjeslexikon tar engagerat avstånd, Nationalencyklopedin är neutral och tar upp ordet som en vanlig synonym till ”78-varvare”. Svenska Akademiens Ordlista markerar att ordet är vardagligt, men tar inte ställning för eller mot ett begrepp – vilket inte heller är deras uppgift.

Oavsett om problemet kring begreppet ”stenkaka” kommer att försvinna, vilket det måste sägas göra om det även lexikalt blir det allmänt använda begreppet, så är den här typen av lingvistiska problem ovanliga. Att ett nedvärderande skällsord ersätter ett neutralt begrepp och omärkligt förvandlas till det allmänt vedertagna måste ses som tämligen sällsynt. Med tanke på den snabba tekniska utvecklingen så är det dock inte omöjligt att det kommer att dyka upp nya begrepp i framtiden som spelar samma attitydmässiga roll, som begreppet ”stenkaka” har gjort under de senaste fyrtio åren.

Källor:

- Axelsson, Peter, *Bort med bruset*, artikel Hifi & Musik nr 10 2001
- Collinder, Björn (1983), *Stora Ordboken – Svensk Ordnyckel*, Bra Böcker, Höganäs.
- Ericson, Uno Myggan (red.) (1993) *Myggans Nöjeslexikon, band 13*, Bra Böcker, Höganäs
- Liliedahl, Karleric (1987) *Svenska Akustiska Inspelningar 1903-1928*, Arkivet för Ljud och Bild, Stockholm
- *Nationalencyklopedin, band 17* (1995), Engström, Christer (chefred.), Bra Böcker, Höganäs
- Saag, Kristian, *ELP – Laserskivspelaren*, artikel Hifi & Musik nr 3 2000
- *SAOL, band 30*
- Sjöström, Sören (2001), *Semantiskt förändring. Hur ord får nya betydelser.* Studentlitteratur, Lund
- *Svensk Uppslagsbok, band 27* (1953) Förlagshuset Norden, Malmö

Tack till:

Maria, Maja och Anita.